

EHL-İ SÜNNET VE MU'TEZİLE'YE GÖRE EF'ÂL-İ İBÂD

Ekrem UYSAL

İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dr.Öğr.Gör., ekremuysal72@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received:

27.10.2017

Kabul Tarihi/Accepted:

27.10.2017

e-Yayım/e-Printed:

29.12.2017

ÖZ

Kelam ilminde sıkça kullanılan "ef'âl-i ibâd", ilk dönemden itibaren hem mahiyeti hem de lafzı itibarıyla tartışılabilir gelmiş bir terimdir. Bu terimi ilk defa kullanan mezhebin Mu'tezile olduğu kabul edilmektedir. Çünkü, Mu'tezile'ye göre fiiller, tamamen insana aittir. Bunun neticesinde de bu terimi "kulların fiilleri" anlamına gelecek şekilde bir terkip ile kullanmışlardır. Daha sonra bu konuyu değerlendiren Ehl-i Sünnet kelimacıları, Mu'tezile ile aynı düşüncede olmadıklarından dolayı bu terimi daha çok "halku ef'âl-i ibâd" şeklinde kullanmaya özen göstermişlerdir. Bu makalemizde Eş'arî, Maturidî ve Mu'tezile arasındaki düşünce farklılığını ortaya koyup delilleri değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, Maturidî, Mu'tezile, Ef'âl-i İbâd, Kulların Fiilleri.

AHL-I SUNNAH AND ACTS OF MAN (EF'AL- IBAD)

ABSTRACT

"Ef'al-i İbad", in other words, Acts of Man which is frequently used in The Study of Kalam, is a term that has been discussed in terms of its nature and word meaning. Sect of M'tazila is asquised to have used this term for the first time, because according to Mu'tazila, acts are completely of human being. As a result of that, they used this term in a compound that means "acts of man". Afterwords, due to the fact that they weren't in the same thought with Mu'tazila, the people studying Ahl-i Sunnah Kalam who evaluated this matter, elaborated to use this term as "halku ef'al-i ibad." In this article of ours, we will try to put forth the difference of ideas between al-Maturidi and Mu'tazila and will try to interpret the evidences.

Key Words: Ash'aris, al-Maturidi, Mu'tazila, Ef-al-i İbad, Acts of Man

Giriş

“Ef’âl-i İbâd” diye tabir ettiğimiz ve “kulların fiilleri” olarak Türkçeye çevirdiğimiz terim, esasında, İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların zihnini meşgul etmeye başlamış ve bunun neticesinde birçok görüş ortaya çıkmıştır. Mu’tezile’ye göre insan, hür bir iradeye sahip olup yaptıklarını kendi isteği ve istitaı doğrultusunda ortaya koymaktadır ve bundan dolayı fiillerinden sorumludur. Yoksa bunun tersi bir durum olsaydı, insanların iyilik veya kötülükleri yüzünden sorguya çekilip mükafat ya da ceza görmeleri anlamsız olurdu. Şayet, Yüce Allah, bu fiilleri insanlara zorla dikte ettirmiş olsaydı o zaman bu durum Yüce Allah’ın kullarına karşı yapmış olduğu bir zulüm ve haksızlığı ortaya çıkarmış olurdu ki, böyle bir durumun hem Yüce Allah için düşünülmesi muhaldir hem de O’nun adalet vasfına ters düşeceği aşikardır.

Mu’tezile’nin, insanın tamamen hür ve irade sahibi olduğunu dile getiren ve fiillerinin kendisi tarafından ortaya konulduğunu iddia eden bu düşüncesi, geliştirmiş olduğu beş temel esastan “adalet” prensibine dayanmaktadır. Buna göre insan, tamamen hür olup iyi veya kötü fiillerinde yaptıklarından sorumludur. Kötü fiiller Yüce Allah’a nispet edilemeyeceği gibi O, zulüm ve haksızlıktan uzak olup kullarına karşı adalet sahibidir. Mutezile’ye göre, hür bir iradeye sahip olmayan birinin yaptıklarından sorumlu tutulması, Allah’ın adalet ve hikmetine yakışmaz.¹

1. EF'ÂL-İ İBÂD

“Ef’al-i ibad” kader, irade ve kudret gibi kelami konularla yakından alakalı bir kavramdır. İki kelimenin bir arada kullanılması ile oluşan bir terkiptir. “Ef’âl”; “iş, davranış eylem” anlamlarını içeren fiil kökünden türeyen “fi’l” kelimesinin çoğulu olan bir kelimedir. “İbâd” ise “kul, köle” anlamına gelen “abd” kökünün cem’isidir.² “Ef’âl-i İbâd”ın bir kelimelik problemi olarak ortaya çıkışı h.I. asra kadar uzanır.³ Hatta ahiret hayatında herkesin varacağı yerin Allah tarafından bilindiği düşüncesinden hareket eden ashabin Hz. Peygamber’e bu dünyada iyi veya kötü amel işleyenlerin buna nasıl bir etkisi olduğu yönünde sorular sormaları bunun ilk asırlardan beri ortaya çıkan bir mesele olduğunu göstermektedir.⁴

1.1. Ehl-i Sünnet’e Göre “Ef’âl-i İbâd”

Ehl-i sünnet bu konuda kulun, kendi iradesiyle yaptığı fiillerden sorumlu olduğu halde uyumak, hazmetmek, ruhi ve fiziksel kusurlara dayalı ızdırari fiillerinden sorumlu olmadığını her şeyi yaratan Yüce Allah’ın kişinin ihtiyari fiillerini de yarattığını, ancak kişiye cüz’i irâde vererek yaptıklarından sorumlu tuttuğunu kabul etmektedir. Buna göre insan fiilleri ihtiyarî ve ızdırarî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İhtiyarî fiiller, zorunlu olmamakla birlikte yapıldığında ceza veya mükafat gerektiren, insanların tercihine bırakılmış, irade ve ihtiyara dayalı fiillerdir. İzdirarî fiiller ise karşılığında ceza veya mükafat verilmeyen, insanın tercihine bırakılmamış, irade ve ihtiyara dayanmayan fiillerdir.⁵ Nitekim nefis ve şeytanın kötülüğe, ruh ve meleğin de iyiliğe davet etmesi bunun bir işaretidir.

Ehl-i Sünnet, Mu’tezile’nin aksine kulların bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşündedir. Allah, hayır ve şer olsun, kulların bütün fiillerini yaratandır. Onlara göre kul bütün fiilleri ile Allah’ın yaratığıdır. Görüşlerine delil olmak üzere Ehl-i Sünnet, “kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır” denildiğinde bunun iki yaratıcının kabulüne götüreceğini ileri sürerek bunu iddia edenlerin yaratıcılıkta

¹ Bkz. el-Kadî Abdulcabbâr, Ahmed Ebu’l-Huseyin, *Şerhu Usulî’l- Hamse*, (thk.: Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, s. 301.

² Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2013, s., 74.

³ Yazıcıoğlu, M. Sait, “Fiil”, *DİA*, I-XLIV, TDV. Yay., İstanbul, 1996, XIII, s. 60.

⁴ Yazıcıoğlu, “a.g.m”, s. 60.

⁵ Maturidî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabu’t-Tevhid*, (thk.: Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s. 256; Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi Usulî’l-Din-Maturidiyye Akaidi*, (çev.: Bekir Topaloğlu), İFAV Yay., İstanbul, 2013, s.131.

Allah'a ortak koştüğünü ifade etmiştir. Dolayısı ile yaratıcılıkta Allah'a ortak koşmak küfrü gerektirir. Onlar "her şeyi yaratıp ona bir nizam veren ve mukadderatını tayin edendir"⁶ "Allah her şeyi yaratandır"⁷ gibi ayetleri delil olarak gösterirler. Bununla beraber Ehl-i Sünnete göre, insan için fiillerle birlikte Allah'ın yarattığı istitaat vardır. Yani insan bir fiili ancak vaktinde ve Allah'ın ona güç, kuvvet ve tevfiik vermesi ile yapabilir. Öyleyse insan, güç ve kuvvet sahibi olup hürdür. İnsan da cehd, kasd, niyyet ve iktibasını masiyette kullanırsa Allah o kimse için hızlanı⁸ yaratır. Bu hızlan insanın inayet kastından dolaydır.⁹

Mesela Hz. Adem'in ilahi emre aykırı davrandıktan sonra hemen tövbeye yönelmesi ve "Ey Rabbimiz! Biz nefsimize zulmettik"¹⁰ demesi bunun bir örneğidir. Aksi takdirde pişmanlık duyup tövbe etmek yerine kaderimiz böyle çizilmiş, ihtiyat ve tedbirin hiçbir faydası yok, demesi gerekirdi.

Sadece bu örnekten hareket edilirse dahi kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığı ve yaptığı işlerde Allah'ın bir zorlamasının olmadığını görebiliriz. Neticede her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, kullarına zulmetmez. Fakat irâde-i cüziyye verdiği için kulu me'sul tutar.

Buna göre insan kendi fiili nispetinde cezayı hak eder. Diğer taraftan Allah insanı taate niyetli, bu yolda gayret sahibi bulursa bu durumda onun için yardım ve Tefvik'ini bu insanın fiili ile birlikte yaratır. Böylece kişi bu fiili ile sevabı hak eder. İşte bu noktadan hareket eden Ehli sünnet, Yüce Allah'ın insanları günah işlemeye mecbur bıraktığı düşüncesine karşı çıkmış ve böyle bir durumun Allah'a zulüm ve haksızlığı nispet edeceğini, halbuki Allah'ın zulüm ve haksızlıktan münezze olduğunu kabul etmiştir.¹¹

Anlaşıldığı kadarıyla Ehl-i Sünnetin adalet konusundaki görüşü Mu'tezile ile farklılık arz etmektedir. Ehl-i Sünnet adaleti, Allah'ın fiillerinde adil olduğu şeklide anlamıştır. Ona göre adalet her şeyi yerli yerine koymaktır. Yani O, mülkünde tasarruf yetkisine sahip olup dilediğini yapmaya, istediği şekilde hüküm vermeye kadirdir. Bu da irade ve ilme göre mülkte tasarrufta bulunmak demektir. Zulüm ise adaletin zıddıdır. O'nun hakkında hükümde adaletsizlik, tasarrufta zulüm düşünülemez.¹² Ehl-i sünnete göre kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Bundan dolayı onlar insanın fiillerinin yaratıcısı olarak gören Mu'tezile'ye muhalefet etmekle birlikte aynı zamanda insanın kudretini görmezden gelen Cebriye'nin görüşünü de uygun görmemişlerdir.

1.2. Eş'arîler'e Göre "Efâl-i İbâd"

Eş'arî kelâmında insanın fiile katkısını ortaya koyma ve insan gücünün etki alanını tespit etme konusunda kesb nazariyesinin önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte onun kesb anlayışı açık ve net bir şekilde anlaşılabilmiş değildir. Eş'arî, kesb için insana gerekli olan gücün, yaratılmış bir güç olduğu inancındadır. O, bu fikrini şöyle ifade etmektedir: "Bana göre gerçekte iktisabın mânâsı bir şeyin hâdis (sonradan oluşan) bir kudretle meydana gelmesidir. O şey, kudretiyle meydana gelen kimse için kesb olmaktadır."¹³

⁶ el-Furkan, 25/2.

⁷ ez-Zümer, 39/62.

⁸ Hızlan, "Yüce Allah'ın itaatsiz kullarını kendi haline terk etmesi" şeklinde tarif edildiği halde kelam ekollerince farklı yorumlanmıştır. Buna göre hızlan, "Yüce Allah'ın mü'minlere ihsan ettiği lütuftan kafirleri mahrum bırakması (Mu'tezile), kişinin Allah rızasına uygun düşen fiilleri yapmaya muvaffak kılınmaması (Maturidiyye), kafirlerin inkara muktedir kılınması (Eş'ariyye) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu terim ile ilgili olan Tefvik ise "Allah'ın kullarının fiillerini kendi muhabbet ve rızasına uygun kılması" diye tarif edilmiş, İmam Maturidî de bu terimi "Allah'ın, iyi amel ile bunu işlemenin kudretini bir araya getirmesi" şeklinde tanımlamıştır. Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e.*, s.126, 317.

⁹ Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, s. 61; Turhan, Kasım, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsanın Fiilleri*, MÜİFV Yay., İstanbul, 2003, s. 86-87; Abdulhamit, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, İstanbul, 1994, s. 292.

¹⁰ el-Âraf, 7/23.

¹¹ Turhan, *a.g.e.*, s. 103-106.

¹² Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, s. 61.

¹³ Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (tas.: Helmut Ritter), Daru'n-Neşr, Wiesbaden, 1980, s. 543.

Eş'arîler'e göre ef'âl-i ibâd, Allah'ın her şeyi kuşatan iradesi içerisinde bulunmaktadır. Aynı şekilde onlar bu konuda Mu'tezile gibi Allah'ın iradesinin yanında insana da bir irade yüklemekten kaçınmışlardır. Bundan dolayı "insanın, fiillerini yapmada müstakil bir iradesi vardır" sözünü net bir şekilde söylemezler. Onlar bu konuda Cebriyye ve Mu'tezile'nin arasında bir yol izlemişlerdir. Onlar her şeyi Allah'a bırakmayı uygun görmüşlerdir.¹⁴ İstitaat konusunda ise İmam Eş'arî, insanların fiillerini işleyecekleri bir güce sahip olduklarını fakat bu gücün bir şeyi meydana getirmeyip sadece kesbe vasıta olduğunu belirtmektedir.¹⁵ İmam Eş'arî, "Biz ancak Allah'ın bizim istememizi istediği şeyi isteyebiliriz."¹⁶ sözünü "Siz dileyemezsiniz ancak Allah diler"¹⁷ âyetine dayandırmaktadır. Buradan hareketle insandaki her bir fiil için farklı bir hâdis iradenin yaratıldığını düşünmektedir.

Eş'arî'ye göre istitâa fiilden önce veya sonra mevcut olmayıp fiille beraberdir. Eğer fiil istitaadan sonra olursa o durumda failin fiilini madum (olmayan) bir kudretle yapmış olacağı iddia edilmiş olur. Hâlbuki kudret arazdır ve fiilden sonra varlığını devam ettiremez, yok olur.¹⁸ Buna göre İmam Eş'arî insan gücünü, sadece fiilin ona nispeti için bir vasıta görmektedir. Ayrıca bir istitaa sadece bir fiil için geçerlidir. Hattâ bir istitaa bir fiilin hem kendisi, hem de zıttı için de geçerli değildir. Yani insan meselâ bir istitaa ile hem iman hem de inkâr edemez. İman istitaasıyla iman edebilir. Küfür istitaasıyla da inkâr edebilir.¹⁹

Fiillerdeki cebir ve ihtiyar konusunda Eş'arî mezhebi Cebriye ile Mu'tezile arasında bir yerde olmakla birlikte biraz daha Cebriye çizgisine yakındır. Bundan dolayı Eş'arîlere cebri mutavassıt da denilmiştir. Eş'arî, cebr ve ihtiyar hususunda orta bir yolu tercih etmeye dikkat etmiş ve kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını dile getirmiştir. Bu yaratış söz konusu fiillerin insanlara müktesep olduğundan dolayı değildir. Allah hayır ve şer, yararlı ve zararlı bütün fiilleri dileyen için yaratır. Nitekim O, kullar hakkında bildiğini dilemiş ve levhi mahfuzda yazması için emretmiştir. Bu onun değişmez hükmü ve takdiridir.²⁰

Bağdadi Ehl-i Sünnetin bu konudaki görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: Yüce Allah hayır ve şer, cisimlerin ve arazların yaratıcısıdır. O kulların kesblerinin haliki olup O'ndan başka yaratıcı düşünülemez. Bu Allah'ın kullarının yaptıklarından hiçbir şeyi yaratamadığını iddia eden Kaderiye ile insanların kesblerine ne güçleri ne iktibasları vardır iddiasında bulunan Cehmiyye kanaatine aykırıdır. İnsanın yaptıklarının yaratıcısı olduğunu iddiası şirki gerektiren bir durumdur. Çünkü onun davası kullarında Allah gibi ilim irade konuşma ve seslerdeki hareket sükûn şeklindeki arazları yarattıkları tarzındadır. Bu görüşün taraftarlarını Allah şöyle tarif eder: "Yoksa Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma kendilerince birbirine benzer mi göründü. De ki, Allah her şeyi yaratandır. O, her şeye galip ve hakimdir"²¹ Buna göre insanoğlu kesb konusunda ne faildir ne de müktesibtir. Allah onun kesbinin yaratıcısıdır.²²

İnsan ihtiyari fiillerini gerçekleştirme kudretine sahiptir. Çünkü insan, titreme hareketi ile irade ve ihtiyara bağlı hareket arasında zorunlu bir fark bulur. Eş'arî'ye göre bu fark seçime tabi hareketlere

¹⁴ Gölcük, Şerafeddin - Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1988, s. 202.

¹⁵ İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri fi ma Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Eş'ari*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1984, s. 149.

¹⁶ Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitabu'l-Lüma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Beyrut, 1953, s. 108.

¹⁷ el-İnsan, 76/30.

¹⁸ Eş'arî, *el-Lüma'*, s.132.

¹⁹ Eş'arî, *el-Lüma'*, s.136.

²⁰ Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, s. 62; Turhan, *a.g.e.*, s. 110-111.

²¹ er-Ra'd, 13/16.

²² Turhan, *a.g.e.*, s. 115-116.

racidir. Bunlar da güç sahibinin ihtiyarına bağlı olarak hasıl olurlar.²³ İnsanda meydana gelen fiilin durumunu, Eş'ârî perspektifine göre açıklayan Şehristani şunları söylemektedir: İnsan iradesiyle bir işe koyulduğunda Allah hadis kudretle birlikte, hadis kudretin hemen akabinde hasıl olan fiili yaratmakla sünnetini icra eder, bu fiil kesb adını alır. Bu bir şeyi yoktan var etme ve meydana getirme cihetiyle Allah'ın yaratması; kudreti altında yapılmış olma yönünden insanın kesbi olur. Bunun için Eş'ârî'nin görüşü kesb nazariyesi olarak tanınmıştır. Ona göre insanın fiilleri yaratma ve yoktan var etme cihetiyle Allah'ın; kesb ve ihtiyarda bulunma yönüyle insana aittir.²⁴

Eş'ârî, kulun bütün fiillerini Allah'ın yarattığını ve yoktan var ettiğini bununla birlikte kulun da bu fiillerin müktesibi olduğunu söyler. Kesb insanın kudreti mahallinde olan fiilden ibarettir. Eş'ârî irade konusunda insanın fiillerinde tam anlamıyla hür olduğunu söylemekten çekinmesinin sebebi, böyle bir düşüncenin iki yaratıcının varlığı görüşüne götüreceği endişesidir. Haliyle bu hâliklar insan ve Allah olacaktır. Eş'ârî, insanın fiillerinde mecbur kaldığını da söylememektedir. Çünkü bu insanın fiil üzerinde kudret olarak hissettiği ile çelişki halinde olacaktır. Böylece onun önünde ancak cebr ile ihtiyar arasında orta yol kalıyordu. O, meseleyi şuur esasına göre çözmüştür. Bu da şöyle olmaktadır; insan kendi nefsinde bir yandan ihtiyari fiillere irade ve kudretinin olduğunu hissederken, diğer yandan Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğuna iman etmektedir.²⁵

1.3. Mâtüridîler'e Göre "Efâl-i İbâd"

Mâtüridîler, kâinata olan her şeyin Allah'ın irâdesiyle meydana geldiğini, fakat insanın irâdî fiillerinin, O'nun irâdesi doğrultusunda yaratıldığını düşünmektedir. Yüce Allah insanları yaratırken onlara iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme gücü vermiştir. Aklen iyi ile kötüyü, güzel ile çirkin ayırt edebilecek kapasiteye sahip olarak yaratılan bu insanların yaratılmasındaki gaye de onları imtihana tabi tutmaktır. İnsanoğlu hem kötüye hem de iyiye eşit oranlı meyyal olarak yaratılmıştır. Tabiat itibari ile insana görünüşte güzel olan fakat sonuç itibari ile çirkin olaylara direnç gösterme ve başlangıcı sıkıntılı olmakla beraber sonuç olarak güzel olan şeylere de meyledebilme yetisi vermiştir. İnsanlar bu vasıflarla yaratılıp Allah tarafından denenmek üzere dünyaya gönderilmiştir.

İmam Maturidî fiillerin gerçek mânâda kullara nispet edilmesi gerektiğini savunur. Bu da emirler ve nehiyeler ile va'd ve va'idlere dayanır. Bunların her ikisi nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "*dilediğini yapınız*"²⁶, "*hayrı işleyiniz*"²⁷ şeklinde insana bazı fiilleri emretmektedir. "*İşlediklerine karşılık olarak sedefteki inciler gibi ceylan gözlüleri vardır*"²⁸, "*kim zerre ağırlığında amel işlerse bunun karşılığını görecektir*"²⁹ Bu ve benzeri ayetler kulu amel işleyen olarak nitelendirmiştir. Bütün bu fiillerin yaratılması yoktan var edilmesi hususu Allah'a nispet edilirken, kesb edilmesi ve işlenmesi hususu kula bırakılmıştır.³⁰ Maturidî kula fiillerinin karşılığında bir yaptırım uygulanabilmesi için kulun bu fiillerde ihtiyar sahibi olması gerektiğini vurgular. Kul fiilleri yaparken öncelikle ihtiyar ve bir fiile meyli söz konusudur. Bundan sonra fiilin yapılması için kudret gerekir. Kulda fiilden önce var olan ve kişiyi fiiller arasında ihtiyara ve meyle götüren kudrete "*el-istita'atü'l-esbab ve'l-ahval*" denir ki bu fiilde önceden vardır. Fiille beraber olan ve

²³ Abdulhamit, a.g.e., s. 293-295.

²⁴ Yazıcıoğlu, "Fiil", DİA, XIII, s. 63.

²⁵ Turhan, a.g.e., s. 117. Ayrıca bkz., Ekrem UYSAL, Eş'ârî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2017, 113-119.

²⁶ el-Fussilet, 41/40.

²⁷ el-Hacc, 22/77.

²⁸ el-Vakıa, 56/24.

²⁹ ez-Zilzal, 99/7.

³⁰ Yeprem, a.g.e., s. 293; Yazıcıoğlu, "Fiil", DİA, XIII, s. 63; Turhan, a.g.e., s. 125-126.

insana fiili yapabilme imkanı sağlayan kudreti Allah fiille beraber yaratır buna da "istita'atü'l-efal" denilmektedir.³¹

Bu konuda Sâbûnî, "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin"³² ve "Dilediğinizi yapın"³³ âyetlerini delil göstererek insanın, kendine özgü bir irâdesinin olduğunu ve bunu zaruri bir bilgi olarak kendi nefsinde bilebileceğini söylemektedir.³⁴ Ayrıca Sâbûnî; "Şâyet Allah, kâfirin küfrünü istemişse O'nun meşîetinin dışına çıkmak mümkün değildir. Bu durumda kul küfre mecbur olur" şeklindeki bir itiraza karşı; "Kâfir, imana gücü olduğu halde küfrü kendisi isteyip tercih ettiği için Allah'ın da iradesi o fiili yaratmaya taalluk etmiştir" diyerek cevap verir.³⁵ Onun bu ifadelerinden Matüridîler'in insanda potansiyel bir iradenin mevcudiyetini ve insanın bunu fiillerini irade etme sadedinde kullandığını kabul ettikleri anlaşılmaktadır. İnsanda bulunan irade sıfatı küllî olup yaratılmıştır, ancak onun şeylere tek tek taalluku mahluk değildir. Bunun adı kesb olup insana bırakılmıştır, insanı fiillerinde sorumlu kılan unsur bu iradedir. İstita'a konusuna gelince Mâtüridîler insanda, fiillerini yaptığı bir gücün varlığını kabul ederler. Fakat onlar, Eş'arîler'den biraz farklı olarak konuya bakar ve Mu'tezile'de olduğu gibi bu gücü ikiye ayırırlar: Birincisi: Bu güç, azaların sıhhatli ve işler durumda olmasıdır ki, bu fiilden önce vardır; fakat fiilin meydana gelmesinde illet değildir. İkincisi: Bu güç, fiil için Allah'ın canlıda yarattığı bir arazdır. İnsan, ihtiyarî fiillerini onunla yapar, fiilden önce yoktur, fiille beraber bulunur ve fiil için bir illettir. Yani fiil onunla meydana gelir.³⁶ Burada Mâtüridîler'in Mu'tezile'den ayrıldığı nokta, araz olan istitaanın fiilden önce var olmasını kabul etmeyip fiil ânında yaratıldığını söylemeleridir.

Eş'arîler'in aksine Mâtüridîler'e göre insanda bulunan bu istita'a bir fiilin hem kendinin hem de zıddının vücut bulması için illettir. Bu hem organların sağlamlığı ve çalışır durumda olması açısından böyledir hem de hâdis kudret açısından böyledir. Eğer öyle olmazsa, meselâ kâfire iman etmesi emrinde olduğu gibi teklif-i mâlâyutâk meydana gelmiş olur. Çünkü bu durumda onun gücü dâhilinde olmayan bir şey ondan istenmiş olmaktadır. Ayrıca bu durum ihtiyarî fiillerle zorunlu fiiller arasındaki farkı da ortadan kaldırır. Zira bir şeyin hem kendine hem zıddına illet olmaması sadece zorunluluğa tâbi olanlarda geçerlidir. Meselâ kar soğukluğa, ateş sıcaklığa illettir. Bir kudret hem fiilin kendine hem de zıddına illet olabilmelidir ki, ihtiyar ve teklif ortaya çıksın.³⁷

Maturidî'ye göre her fiil olan yerde bir irade ve ihtiyar vardır. O halde insanlarda da bir takım fiiller sadır olduğuna göre onların da bir irade ve ihtiyar söz konusudur. Her ne kadar kulun fiilini yaratan Allah ise de bu fiillerin ortaya çıkması kulun değişik tercihlerden birini seçmesi sonucunda meydana gelmektedir.³⁸

Maturidî, iradeyi fiil ile birlikte mütalaa ettiği için kişinin kendi fiillerinde serbest olduğunun şuurunda bulunmasını hür iradesinin var olduğu sonucuna delil olarak kullanır. Aslında hür iradenin sırf düşünce, muhakeme ve müşahede ile ortaya konamayacağı da gerçektir. Çünkü Allah'ın alemleri yaratmasından beri geçen zaman önemli rol oynamaktadır. Bu yaratılan âlemin bütün hadisleri, zaman ve mekan içinde cereyan etmektedir. Bunun bir parçası olan insanın ve onun şuur hallerinin akan zaman

³¹ Yeprem, *a.g.e.*, s. 302; Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, s. 62; Turhan, *a.g.e.*, s. 93, 127-128.

³² el-Kehf, 18/29.

³³ el-Fussilet, 41/40.

³⁴ Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 142.

³⁵ Sâbûnî, *a.g.e.*, s.142.

³⁶ Neseî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edilleti fi Usuli'd-Din*, (thk.: Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün), DİB Yay., Ankara, 2003,II, s. 113.

³⁷ Neseî, *a.g.e.*,II, s. 161-162.

³⁸ Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidî*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1997,s. 287; Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, XIII, s. 61.

içindeki durumunun tekrar geriye dönerek incelenmesinin imkânsızlığı ortadadır. Bu yüzdendir ki İmam Maturidî, insan iradesinin hürlüğüne insanın hür olduğu şuuruna bağlamıştır.³⁹

1.4. Mu'tezile'ye Göre "Efâl-i İbâd"

Mu'tezile mezhebi bütün insanların kendi fiillerini yarattığına kanaat getirir. Onlara göre eğer insanlar kendi fiillerini kendileri yaratmamış olsaydı o zaman söz konusu fiillerin iyilik veya kötülüğüne göre Allah'ın ceza veya mükafat vermesi de bir nevi adaletsizlik olurdu.

Mutezile kelimacıları, "insanın fiillerini kendisinin meydana getirdiği" şeklindeki temel düşünceden hareket ederek her insanın fiillerinde müessir bir iradesi olduğunu kabul etmektedirler.⁴⁰ Mutezile alimlerinden Kadı Abdülcebbar da bu konuya değinerek "insanların fiilleri kendi istek ve arzularına dayalıdır, dilerse yaparlar, dilemezse yapmazlar. Dolayısıyla insanların fiilleri, Allah'ın mahluku (yaratığı) değildir"⁴¹ demek suretiyle insanda müessir bir iradenin var olduğunu dile getirmiştir. Mutezilîler "Allah kullarına bir zulüm dileyecek değildir"⁴² ve "Allah kulların küfrüne razı olmaz, eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder"⁴³ gibi ayetlerden hareketle Allah'ın insanın küfür, şirk, fısık gibi kabih fiillerini irade etmeyeceğini söylemişlerdir.⁴⁴ Onlara göre insanın iyi fiillerini Allah irade etmektedir; ancak bu iradenin fiilin meydana gelmesinde bir tesiri yoktur.

Mu'tezile'ye göre insanın fiillerini meydana getirmeye istitaati vardır. O, bu gücü kullanarak fiillerini ortaya koyar.⁴⁵ Bu güç insanda fiilden önce bulunur.⁴⁶ Yani bu, insanda sürekli var olan potansiyel bir güçtür. Mu'tezile'nin ileri gelenleri bu gücün ne olduğu hakkında iki görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birincisine göre insandaki bu güç, bedenin, azaların sağlam ve çalışır durumda olmasıdır. Bu haliyle insan, kendi fiillerini işleme potansiyeline sahip bulunmaktadır. Bu görüş Bişr b. Mutemir (ö.210/825) ve ona tabi olanlara aittir. İkincisine göre ise istitaa bedenin sağlamlığından başka ona eklenen bir arazdır. Ancak bu araz kalıcıdır. Bu görüş de Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.236/850) ve onun düşünce çizgisinde gidenlere aittir.⁴⁷ Birinci görüşe göre fiilin oluşması için bedenin sağlamlığı ve organların çalışır durumda olması yeterli iken, ikinci görüşe göre fiilin meydana gelmesinde bunlar yeterli değildir, bir de bunlara bir gücün eklenmesi gerekir ki, bu güç kalıcı arazdır. Dolayısıyla her iki durumda da istitaa fiilden önce insanda mevcuttur.

Mu'tezilîler, Ehl-i Sünnet'in ortaya koyduğu kesb yaklaşımını kabul etmeyip onun yerine insanın kendi fiilinin faili veya hâlık olduğunu düşünürler. Mesela Kâdı Abdülcebbar kesb terimini, tarif edilemez ve dolayısıyla bilinemez bir müşkil olarak telakki ettiği için insan gücünün fiiller üzerindeki tesirinden hareketle kesbi kabul etmemektedir.⁴⁸ Zaten Mu'tezile'ye göre kul kendi fiilini kendisi meydana getirmektedir. Her ne kadar mütekaddimun Mu'tezilîler, "Kul fiilinin yaratıcısıdır" demekten çekinmişlerse de, sonradan gelenler bunu açıkça söylemekte bir beis görmemişlerdir.⁴⁹

³⁹ Yeprem, *a.g.e.*, s. 288; Turhan, *a.g.e.*, s. 123-124.

⁴⁰ Kâdı, *Şerh*, s.431.

⁴¹ Kâdı, *Şerh*, s.771.

⁴² el-Mümin, 40/31.

⁴³ ez-Zümer, 39/7.

⁴⁴ Kâdı, *Şerh*, s. 80-81.

⁴⁵ Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik, *Kitabu'l-İrşad ila Kavati'il-Edille fi Usuli'l-İtikad*, (thk.: Es'ad Temim), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1985, s. 173.

⁴⁶ Eş'arî, *Makalat*, s.230.

⁴⁷ Eş'arî, *Makalat*, s.229; Hayyat, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, *el-İntisar ve'r-Red ala İbn Ravendi el-Mulhid*, (thk.: Albert N.), Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1957, s.131.

⁴⁸ Kâdı, *Şerh*, s.366-367.

⁴⁹ Cüveynî, *İrşad*, s.173.

Mu'tezile'nin kesb teorisine karşı çıkışı, insanın sorumluluğunu üzerine aldığı fiile tam olarak ve her yönüyle hâkim olması gerektiği şeklindeki düşünceye dayanmaktadır. Mu'tezile'nin bu düşüncesine karşı çıkan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1349) Mu'tezile'nin, kulun fiilini kendi iradesi doğrultusunda ihdâs ve icat etmesi anlayışlarını onların bir nevi kesb nazariyesi olarak değerlendirmektedir.⁵⁰ Ancak onların kesb konusundaki düşünce sistemi Ehl-i Sünnet'in kesb anlayışından farklı olduğu için bunu kesb olarak nitelemek isabetli bir durum değildir. Çünkü onlar fiili irade etme, güç yetirme ve meydana getirme aşamalarıyla insana nispet etmişlerdir.

Sonuç olarak Mutezile, insanın kendi fiillerinde, isteme, güç yetirme ve meydana getirme açısından tam bir yetkiye sahip olduğu düşüncesini kabul etmektedir. Buna göre insan, fiillerini kendi serbest iradesi ve Allah'ın onu yaratırken kendisine verdiği güç ile meydana getirmektedir. Mu'tezile'ye göre insan, irade ve ihtiyar sahibi olup bu iradesini kullanarak kendi kaderini kendisi tayin etmektedir. Böyle bir düşünce, insana mesuliyet yüklemek ve yaptığı işlerden sorumlu tutmak maksadıyla ortaya konulmuştur. Yani bununla, Allah'ı, hem zorla yaptırma hem de mesul tutma gibi bir abesiyet ve zulümden takdis ve tenzih hedeflenmiştir. Mu'tezile'nin bu konuda özet olarak hakikatleri dile getirme çaba ve yöntemi bu şekildedir. Ancak böyle bir düşünce şekli bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Mesela bu düşüncede, Allah'tan başka yaratıcı kabul etme gibi bir problem vardır. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi Mu'tezile, "kul fiillerini kendi yaratır" inancına sahiptir. Fakat insanı fiillerinde tam yetkili kabul etmek hakikata aykırı görünmektedir. Zira insan her istediğini yapabilme imkân, yetki ve salahiyetine sahip değildir. "İnsanın gücünün mahiyetini ve sınırlarını ortaya koymada en önemli ölçü yaratmadır. Yaratma ise yoktan var etmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda insanın gücünün ne olduğu ortaya çıkmaktadır. İnsan, asla yoktan var etme anlamında yaratıcı bir güce sahip değildir. Yaratma ancak Allah'a aittir ve ondan başka yaratıcı güce sahip olan yoktur."⁵¹

Cezanın amellere bağlı olması konusunda ise; Hz. Peygamber'in: "Hiçbir kimse cennete ameli ile giremeyecektir"⁵² hadisinde geçen ve nefy'de kullanılan "be" harfi ivaz be'si olarak bilinir. Bu şekilde kabul edildiği takdirde, amelin bir kimsenin cennete girmesi için bir bedel olduğu anlamı ortaya çıkmaktadır ki Mutezile bu kanaattedir. Onlara göre bir kimse ameli dolayısıyla cennete girmeye hak kazanırsa bu onun Rabbi üzerindeki bir hakkıdır.

Hâlbuki bütün bunlar Allah'ın rahmet ve lutfu ile gerçekleşecek durumlardır. Yüce Allah'ın: "Yapmakta oldukları kötülükler yüzünden"⁵³ ayeti başta olmak üzere benzer ayetlerde geçen "be" harfi sebeplilik bildirir ki bu da amelleriniz sebebiyle anlamını kazandırır. Sebep ve sonuçları yaratan ise Yüce Allah olduğuna göre her şey O'nun lütuf ve rahmetine raci olmaktadır.

Mu'tezile, Yüce Allah'ın "Yaratıncıların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir!"⁵⁴ ayetini "suret verip takdir edenlerin en güzeli" şeklinde yorumlamaktadır. Kimi zaman "Yaratmak" fiili zikredildiği halde "takdir etme" anlamı kastedilebilir. İşte burada da kastedilen odur. Buna Yüce Allah'ın; "Allah herşeyi yaratandır"⁵⁵ buyruğu delil olarak gösterilebilir. Yani Allah mahluk olan herşeyin hâlık ve yaratıcısıdır. Böylelikle kulların fiilleri de "herşey" in kapsamına girmektedir.

⁵⁰ İbn-i Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ebibekr, *Şifau'l-Alil fi'l-Messaili'l-Kazai ve'l-Kaderi ve'l-Hikmeti ve't-Te'lil*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trsz., s.254.

⁵¹ Gölcük, Şerafettin, *İnsan ve Kaderi*, SÜİFD, II, 1986, s. 30.

⁵² Buhari, Rikak, 18; Müslim, Münafıkun, 71-73.

⁵³ el-Fussilet, 41/17.

⁵⁴ el-Mü'minun, 23/14.

⁵⁵ er-Râd, 13/16; ez-Zümer, 49/62.

Mu'tezile'nin Yüce Allah'ın kelamını bu "herşey" lafzının genel kapsamına sokmaları şeklindeki görüşleri tutarsız görünmektedir. Çünkü kelâm Allah'ın sıfatlarından bir sıfat olduğu için onun mahluk olması imkansız bir şeydir. Diğer taraftan onlar "herşey" lafzının genel çerçevesinin dışına yaratılmış bulunan fiillerini çıkartmışlardır. Oysa "herşey" lafzının genel kapsamına mahluk olandan başka bir şey girmediğine göre O'nun mukaddes zâtı ve sıfatları bu lafzın dışında kalmaktadır. Diğer bütün mahlukat ise bu lafzın genel kapsamı içerisine dahil olmaktadır.

Yüce Allah'ın "*Allah sizi ve yaptığımız amelleri de yaratandır*"⁵⁶ buyruğu da böyledir. Ayette geçen "ma" edatına mastar manasını vermek uygun düşmemektedir. Çünkü ifadelerin akışı "ma" edatına mastar anlamı verilmesini engellemektedir. Nitekim İbrahim (a.s) kavminin yontma eylemini değil, yontulmuş varlıklara ibadetleri reddetmiştir. Ayet, yontulan nesnelere Yüce Allah tarafından yaratılmış olduklarına delildir. Hâlbuki bu yontulan şeyler ancak onların fiilleriyle yontulmuştur. Buna göre onların fiillerinin bir etkisi ve sonucu olan bir iş, Yüce Allah'ın da mahlûku olmaktadır. Eğer yontma işi Yüce Allah'ın mahluk'u olmamış olsaydı, yontulan şey de O'nun mahluku olmazdı. Buna göre O'nun mahlûku sadece tahta ya da taş olurdu.

Mu'tezili bir imam olan Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin naklettiğine göre, kulun kendi fiilini ihdas edeceğinin bilinmesi zaruri olup kesindir. er-Razî'nin zikrettiğine göre de mümkün, muhdes (sonradan yaratılan) bir fiilin, tercih edici bir sebebe muhtaç olması, o fiilin var olması halinde gereklidir; fiilin olmaması halinde ise sebebin gerekli olmaması zaruri ve zorunlu bir şey olur.

Bu yönüyle ele aldığımızda her ikisinin de sözünü ettiği bilginin zaruriliği kabul edilebilir ama her ikisinin de bu zaruri bilginin karşı tarafın iddia ettiği zorunluluğu çürüteceği şeklindeki iddiaları yanlıştır. Zira her ikisi de zaruri bilgi ile ilgili iddialarında doğruyu söylemektedir. Ancak her birinin karşıt iddiadaki gerçekliği kabul etmemesi büyük bir hatadır. Çünkü kulun kendi fiilini ihdas edici olması ile bu ihdas'ın varlığının Yüce Allah'ın meşîeti ile vacib oluşu arasında bir aykırılık yoktur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin olsun...*"⁵⁷ Bu ayette geçen "ona ilham edene" ifadesi kadere işaret etmektedir. Ayrıca kötülüğü ve takvayı nefisine izafe etmekle, kulun fiilini de ispat etmektedir. Böylece günahkâr veya takvâ sahibinin nefis olduğu ortaya çıkmaktadır. Bundan sonra Yüce Allah'ın, "*Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir*"⁵⁸ diye buyurması da aynı şekilde kulun fiilini ispat etmektedir. Herşey Yüce Allah'ın meşîeti, ilmi, kaza ve kaderi ile cereyan eder. O'nun meşîeti bütün meşîetlere galip gelir, O'nun kazası da bütün çareleri yenik düşürür. O dilediğini yapar ve asla zulmetmez. "*Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.*"⁵⁹

Mu'tezile'den bazı noktalarda farklı düşünen Kadı Abdülcebbar'a göre insanın fiilleri Allah'a izafe edilemez. Çünkü bu fiiller arasında zulüm, kötülük gibi şer kabul edilenler olup bunların Allah'a izafe edilmesi caiz değildir.⁶⁰ Öyle ise kulların fiilleri Allah'ın mahluku değildir. Allah onları sonradan yaratmamıştır. Kişinin yaptığı kendi fiilidir ve hadistir. Bir fiilin iki failinin olması imkansızdır. Bir şeye güç getirmek ancak onu meydana getirmekle mümkün olur. Kulların fiillerinin Allah'ın mahluku

⁵⁶ es-Saffat, 37/96.

⁵⁷ eş-Şems, 91/7-8.

⁵⁸ eş-Şems, 91/9-10.

⁵⁹ el-Enbiyâ, 21/23.

⁶⁰ Kâdı, *Şerh*, s. 231.

olmadığına delil olarak şunu da söylemek mümkündür: Eğer Allah onların muhdisi ve mucidi ise, kulların o fiillerde bir gücünün olmaması gerekir.⁶¹

Kadı Abdülcebbar yukarıdaki görüşlerinin yanı sıra insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını ispatlamak için birçok akli delil getirmiştir. Bunlardan birkaç tanesini şöylece zikredebiliriz:

a) Eğer kulun fiilleri Allah'ın fiilleri olsaydı, yapılmasında alete ihtiyaç olan şeylerin aletsiz de yapılabilmesi gerekirdi. Mesela Yüce Allah, insanda yukarıya çıkma fiilini yarattığında kişi merdivene ihtiyaç duymazdı veya kuşun uçmasında kanada ihtiyaç olmazdı. Aynı şekilde kağıda yazı yazmada ele ve kaleme ihtiyaç olmazdı. İnsanın birçok fiilinde alete ihtiyaç duyduğuna göre bu durum, insanın kendi fiillerini kendisinin meydana getirdiğini göstermektedir.

b) Eğer kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsaydı, kötülük yapan kişinin yaptığı fiillerinden dolayı Yüce Allah'ın sorumlu tutulması gerekirdi. Çünkü o fiil Allah tarafından kulun iradesi dışında yaratılmıştır. Dolayısıyla sorumluluk Allah'a ait olmuş olacaktı ki Allah bundan münezzehtir.

c) Kulun yaptığı bazı şeyler kötü, bazıları da iyi görülüyorsa ve Allah da o fiillerin yaratıcısı ise o takdirde fiillerdeki kötülük ve iyilik Allah için de söz konusu olurdu. Allah'ın ilim sahibi olduğuna olan imanımız ile beraber, bu fiil Allah'tan iyi olmadı veya bu fiil Allah'tan kötü olmadı demek caiz değildir. Böyle bir şey bizi âlemde meydana gelen olayları da böyle yorumlamaya götürür ki bu muhaldir.

d) Eğer Allah, insanların fiillerinin yaratıcısı olsaydı insanlar o fiilleri yapmaya mecbur kalırlardı. O zaman kişinin kesbiyle ve mecburiyet altında yaptığı fiilleri arasında fark kalmazdı. Hâlbuki biz biliyoruz ki bu ikisi arasında fark vardır.⁶²

Mu'tezile'nin nazarında insan hür iradesiyle faili muhtardır. Allah'ın kendisine bağışladığı bu kudretle istediği gibi tasarruf eder, istediği şekilde davranır. Mu'tezile insandaki bu kudretle onun halk ve icadı gerçekleştirdiğini savunmuştur. Mutezile'ye göre bir şeyi yapmaya kudret sahibi olan kişinin onun üzerinde bir tesir bırakması ve bu tesirin kesin olarak meydana çıkması gerekir. Çünkü fiilin hasıl olması ancak fiilin varlığıyla mümkün olur. Mu'tezile bu sonuca şu üç sebepten ulaşmıştır. Bunlar; teklif, va'd ve vaid olup kısaca şu açıklamalar yapılabilir:

a) Eğer Yüce Allah, kulların fiillerini yaratmış olsaydı, insanların o fiilleri yapmamaları gerekirdi. Bu durumda teklif, va'd ve vaid batıl olurdu. Çünkü teklif, talep etmektir. Talep ise bir şeyin yapılmasını birinden istemektir. İşte ahiretteki hesabın önemi tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Eğer kulların fiilleri Allah'ın yaratmasıyla olsaydı kıyamet gününde kulların hesaba çekilmeleri anlamsız olacaktı. İnsanın iyiliklerinden dolayı mükâfat, kötülüklerinden dolayı ceza görmesi, o fiillerin kendisi tarafından yapıldığını göstermektedir.

b) Eğer Allah insanların fiillerinin yaratıcısı olsaydı, o zaman peygamberlerin insanlara gönderilmesinin ne faydası olurdu? İnsanın hür bir iradesi ve özgür bir seçim hakkı olmadığı durumda, peygamberlerin gönderilmesinin bir anlamı olmazdı. Çünkü peygamberlerin insanları iyiye, güzele ve doğruya çağırmaları insanın hür bir iradeye sahip olduğunu gösterir. Eğer insanlar davranışlarında hür olmasaydı peygamberlerin insanları iyiye, doğruya davet etmelerinin bir anlamı olmazdı. Her şey Allah tarafından belirlenmişse peygamberlerin de gönderilmelerine gerek kalmazdı. O halde peygamberlerin

⁶¹ Mu'tezile'ye göre Allah hayır dileyip yaratmış olsa da şerri irade etmez ve yaratmaz. Ona göre iyi fiiller Allah'a, kötü fiiller insana nispet edilmektedir. Fakat Eş'arî, Abbâd (ö. 250/864) dışında Mu'tezile'nin hepsinin insanın hayır veya şer olsun bütün fiillerini Allah'ın yarattığına kanaat getirdiklerini aktarmaktadır. Bkz., Eş'arî, *Makalat*, s.304-306. Ayrıca krş., Emrullah Yüksel, *Sistematik Kelam*, İz Yay., İstanbul 2012, s. 91.

⁶² Bknz., Kâdı, *Şerh*, s. 366-368.

insanları doğruya davet etmeleri, bu davete muhatap olan insanların hür bir iradeye ve seçim hakkına sahip olduklarının bir göstergesidir.

c) Yüce Allah, zulüm, haksızlık ve haddi aşma gibi durumlardan münezzehtir. Mutezile'ye göre insanın fiilleri arasında zulüm, yalan, haksızlık, küfür ve haddi aşma gibi haller mevcuttur. Eğer Allah insanların fiillerinin yaratıcısı olsaydı o zaman bu çirkin şeylerin de yaratıcısı olurdu. Çünkü kim bir şeyi yaparsa o şey ona izafe edilir. Allah'ın çirkin şeylerin yaratıcısı olması ise caiz değildir. Bununla birlikte Yüce Allah nasıl olur da kulların fiillerini takdir eder, onları yaratır, sonra da o fiillerden dolayı kullarını cezalandırır. Bu, bir kimsenin birisini bir işe mecbur tuttukten sonra o işten dolayı onu cezalandırması gibi değil midir?⁶³

Mutezile, insanın fiillerinin tamamen insanın hür iradesinin ve ihtiyarının eseri olduğunu söyleyip, Ehl-i Sünnetin kesb anlayışını reddetmenin yanı sıra, Allah'ın fiilleri ile insanın fiillerinin birbirinden farklı olduğunu izah etmeye çalışmaktadır.

2. Allah'ın Fiilleri İle Efâl-i İbâd'ın Farklı Oluşu

Mu'tezilî âlimler bu konuda kendileri için asıl olan akli delillerle beraber bazı Kur'an ayetlerini de delil göstermişlerdir. Mesela; *"Size Rabbiniz tarafından basiretler (idrak kabiliyeti) verilmiştir. Artık kim hakkı görür de ona iman ederse kendi lehinedir. Kim de hakkı görmeyip batılı seçerse kendi aleyhinedir. Ben üzerinize bekçi değilim"*⁶⁴ Ayette, hakkı görüp doğruyu seçmenin insanın lehine, batılı seçtiğinde ise aleyhine olacağı, dolayısıyla insanın fiillerini hür bir iradeyle yaptığı ve ondan sorumlu olduğu belirtilmiştir. Başka bir ayette *"Göğü, yeri ve ikisinin arasında bulunanları boşuna yaratmadık. Bu inkâr edenlerin zannından ibarettir. Vay o inkâr edenlerin ateşteki haline"*⁶⁵ buyurulmaktadır. Burada Yüce Allah boş olan "batıl" şeyi yaratmadığını bildirmektedir. Eğer şer olan kötü fiiller insanlar tarafından yaratılmış olsa, bütün bu kötü olan şeylerin Allah tarafından yaratılmış olması gerekirdi ki Allah bunlardan münezzehtir.

Ayrıca *"Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz kafir, kiminiz mü'mindir. Allah yaptıklarınızı görendir."*⁶⁶ Bu ayet insanları uyarmak içindir. Eğer iman ve küfür insanın iradesine bağlı değilse, bu uyarının doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. İnsanın iradesiyle olmayan iman ve inkârdan dolayı insanın uyarılması demek; insanın boyunun uzun veya kısa olmasından dolayı uyarılmasına benzer ki bunun bir anlamı yoktur. Buna benzer diğer bir ayette de Yüce Allah: *"De ki Hak Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin..."*⁶⁷ Şeklinde buyurmaktadır.⁶⁸ Bu ayetlerde iman ve küfürün insanın ihtiyarına bağlı olduğu, insanın iradesiyle tercihte bulunduğu ifade edilmektedir.

Mu'tezile'ye göre Allah'ın bütün fiilleri iyi ve güzeldir. Allah kötü ve çirkin şeyleri yaratmaz. Mu'tezile bu görüşünü bazı Kur'an ayetlerine dayandırarak dile getirmiştir. Mesela; *"Bu her şeyi sağlam tutan Allah'ın işidir"*⁶⁹ ayetindeki sağlam tutmak (itkan) ifadesini Mu'tezile hem muhkem hem de iyi ve güzel olarak yorumlamıştır.⁷⁰

Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiilleri her zaman iyidir. Ancak kötü fiillerde Allah'ın kudretinin hiçbir ilişkisi yok mudur? Kötü fiiller tamamen insana mı aittir? Şeklindeki sorulara cevap vermek üzere Mu'tezilî imamlardan farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ebu Huzeyl el-Allaf (ö.226/840)'a göre; Allah

⁶³ Geniş bilgi için bkz. Kâdi, *Şerh*, s. 231, 411-417.

⁶⁴ el-En'am, 6/104.

⁶⁵ es-Sa'd, 38/27.

⁶⁶ et-Teğabun, 64/2.

⁶⁷ el-Kehf, 18/29.

⁶⁸ Kâdi, *Şerh*, s. 243.

⁶⁹ en-Neml, 27/88.

⁷⁰ Kâdi, *Şerh*, s. 240.

zulme kadirdir ama hikmetinden dolayı bunu yapmaz. İbrahim en-Nazzam (ö.220/838)'a göre; Allah zulme kadir olmadığı gibi iyi olan şeyi terk etmeye de kadir değildir. Çünkü zulüm ancak ya afete uğramışlardan veya cahillerden ortaya çıkar. Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025) ise Allah'ın zulme kadir olduğunu ancak bunu adaletinden dolayı yapmadığını ifade eder. Mu'tezile, insan fiillerini konu edinirken "salah-aslah" konusunu göz önünde bulundurmaktadır. Mu'tezile'ye göre "salah" kelimesi fayda, menfaat gibi anlamlara gelmekte, "aslah" ise "salah" kelimesinin mübalağalı şeklini ifade etmektedir. Allah'ın fiillerinde bulunan iyilik, güzellik, fayda gibi özellikler insanlar nazarında vardır. Ayrıca salah-aslah vasıflarını taşımayan fiiller Allah'a izafe edilemez.

Allah'ın fiilleri konusunda Mu'tezile'nin "salah-aslah" konusu, "husün-kubuh" anlayışına dayanmaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiillerinde ve tekliflerinde salah-aslah esası vardır. Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete dayandığı için Allah'ın bütün işleri iyidir. Ancak kulların fiilleri böyle değildir. Kulların fiillerinin bazıları iyi, bazıları kötüdür. Bundan dolayı insanların fiillerinin Allah'a izafe edilmesi doğru değildir. Çünkü bazı insanlar kendi fiilleriyle Yahudi, Hıristiyan, Mecusi veya herhangi bir batıl inanca sahip olabilmektedir. Bu fiillerde Allah'ın fiillerindeki itkan vasfının bulunduğu söylenemeyeceğine göre kulların bu fiillerinin de Allah'a izafe edilmesi doğru olmaz.⁷¹

Mu'tezile'ye göre insanların fiillerini Allah'ın fiilleri olarak vasıflandırmak veya söz konusu fiiller için Allah tarafından gerçekleştirilmiştir şeklinde ifade etmek doğru değildir. Çünkü insanların fiilleri kendileri tarafından özgür iradeleriyle ortaya konulmuştur. Bu sebepten dolayı insan fiilleri övgü ve yermeye konu olmuşlardır. İnsanların fiil ve eylemleri Allah tarafından yaratılmış olsalardı bu fiiller için mükafat ve ceza söz konusu olmazdı. Bu durumda insanların fiillerinin Allah'a izafe edilmesi ancak mecazi anlamda mümkün olup bu da itaatlerle sınırlıdır. Bunları da Allah'a izafe etmek ve bunların Allah tarafından meydana geldiğini söylemek, Allah'ın bu fiiller için bize yardım ettiği, bize lutfettiği, bizi muvaffak kıldığı ve aksini yapmaktan bizi koruduğu anlamına gelir.

SONUÇ

İnsanın, fiilleri konusunda insandan isteyerek ve bilerek sadır olan her türlü eylem insanın kendisine mal edilir ve insan bu fiillerden sorumlu tutulur. Eş'arîler'e göre, insanda potansiyel bir irade mevcut değildir, her bir fiil için irade ayrı ayrı yaratılmaktadır ve sadece fiile meyletmeyi ifade eder. İnsanın gücü de hâdistir ve her fiil için ayrı bir güç yaratılır. Kesb ise, bu gücün fiile iktiranından ibarettir. Mâtüridîler'de ise, insanda potansiyel bir irade mevcut olup, insan bu iradesini cüz'î hâdiselere sarf etmekte, kendisinde yaratılan hâdis kudretle fiili iktisap etmektedir. Burada iktisab, insan irade ve gücünün fiile tesirini de ihtiva etmektedir. Hâlbuki Eş'arîler'de ikisi arasında sadece bir iktiran söz konusudur. Bu durumda Eş'arîler ile Mâtüridîler arasındaki fark, iradenin mahiyetiyle kesbin izahında ortaya çıkmaktadır.

Mu'tezile imamları ise, insan fiilleri konusunu yorumlarken insanın hür bir iradeye sahip olduğunu, bu hür iradesiyle yapmış olduğu fiillerinden sorumlu olduğu gerçeğinden hareket etmişlerdir. Onlara göre insan, yapıp ettiklerinden ahirette sorumlu tutulacaksa bu fiillerini tamamen kendi hür iradesiyle yapmış olması gerekir. Eğer insan herhangi bir zorlama altında olursa veya tamamen bağımsız bir iradeye sahip olmazsa insanların dünyada yaptıklarından dolayı ahirette hesaba çekilmeleri uygun olmaz.

⁷¹ Kâdı, *Şerh*, s. 211-217.

İnsanın hür bir iradeye sahip olduğunu bildiren Kur'an ayetleri, insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu ve ahirette yaptıklarından sorumlu olacaklarını bildirmektedir. Mu'tezile'in insan fiillerindeki temel çıkış noktası da ilahi adaletin gereği olarak, insanların bu dünyada kendi istek ve iradeleriyle yapmış oldukları işlerden, fiil ve eylemlerinden sorumlu olmalarıdır.

KAYNAKÇA

- Abdulhamit, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, İstanbul, 1994.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah, *Kitabu'l-İrşad ila Kavati'il-Edille fi Usuli'l-İtikad*, (thk.: Es'ad Temim), Müessesetü'l- Kütübî's- Sekafiyye, Beyrut, 1985.
- el-Kadî Abdülcabbâr, Ahmed Ebu'l-Huseyin, *Şerhu Usuli'l- Hamse*, (thk.: Abdülkerim Osman), Kahire, 1988.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (tas.: Helmut Ritter), Daru'n-Neşr, Wiesbaden, 1980.
- _____ : *Kitabu'l-Lüma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Beyrut, 1953.
- Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1988.
- _____ : *İnsan ve Kaderi*, SÜİFD II, 1986.
- Hayyat, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, *el-İntisar ve'r-Red ala İbn Ravendi el-Mulhid*, (thk.: Albert N.), Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut, 1957.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri fi ma Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Eş'ari*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1984.
- İbn-i Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ebibekr, *Şifau'l-Alil fi'l-Messaili'l-Kazai ve'l-Kaderi ve'l-Hikmeti ve't-Te'lil*, Daru'l-Kütübî'l- İlmiyye, Beyrut, trsz.
- M. Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, I-XLIV, TDV. Yay., İstanbul, 1996.
- Maturidî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, (thk.: Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979.
- Nesefî, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edilleti fi Usuli'd-Din*, (thk.: Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün), DİB Yay., Ankara, 2003.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi Usuli'd-Din-Maturidiyye Akaidi*, (çev.: Bekir Topaloğlu), İFAV Yay., İstanbul, 2011.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul, 2013.
- Turhan, Kasım, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1996.
- Uysal, Ekrem, *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2017.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, "Fiil", *DİA*, I-XLIV, TDV. Yay., İstanbul, 1996.
- Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1997.
- Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam*, İz Yay., İstanbul 2012.